

կը ձեռնար, եւ աչքին տակն ունեցած բնագրին անճշգրտութիւնն օրինակելով կը շատանար. զորօրինակ՝ արաբացի Ադդեբեհման *الادب* առունն եթէ գաղղիացոյն քով *Addabme* եղած գտներն ի հայ. կը գրէր Աբդեբեհման, իբրեւ յուն. *Ἀδδερμωος*, նոյնպէս *պղղ. de Firmin Didot* à Paris, իբրեւ *τοῦ ἐν Παρισίοις Φερμίνου Διδोटίου*, Փէրմինուի Գէրմուտայ որ ի Պարիս:

Այս կարգի անսովոր գրութիւնը, որչափ որ եղական կերպարանք ունենան տարակոյս չկայ որ բարձր դասականութեան շրջանին մէջն են միշտ, եւ գիտութեան առջեւն որոշ կարգի յարգմունքին: — Ասոր շատ նման ընթացք ունի այսօր Եռանց նորոգեալ մասնաւորութիւնը պայնքն իրենց աշխարհաբար լեզուին մէջ:

Տարակոյս չկայ որ գեռ այն ժամանակներուն համար տարածած էր այն յանկարծաշատ նորութիւնը. ուստի եւ նապատառտ ընդհանրութիւնն մ'ոչ յարգին եւ ոչ համակրութիւնն էր յուսալի, նաեւ ոչ հասկացողութիւնը. կամ թէ ըսենք՝ — նորոգութեան ձեռնարկողներն ի հեռուստ շատ աւելի նպաստաւոր տրամագրութիւն, մեծագոյն ընդունակութիւն կ'ենթագրէին ընթերցողաց կողմէն՝ քան որչափ ասոնց գրաւորական կրթութեան աստիճանը կը տանէր. մինչդեռ ասոնք ապշած շուարած կը նայէին թէ ինչ է աւելեւին գրուածը, մանաւանդ որ հետզհետեւ կը յաճախէր նորակերպ գրուածոց թիւը՝ գրաւար եւ աշխարհաբար: Եւ իբրեւ, ինչ նորանշան «օտարացեցիչ»¹ երեւոյթն այնպիսեաց աչքին որ բոլորովին արդիական ոգով վառուած՝ նոր եւրոպականութեան օգով սնած՝ կը սիրէին եւ կը սպասէին ձեռնարկող գաղղիական նուրբ ձեւերու ձայներ նաեւ ի գրաբարի. զորօրինակ՝ քենթֆիւս², Թիւթի-Լիվ, Ժիւլ Սէզառ, Թրազիպիւլ, եւ այլն, եւ յանկարծ նոյն գաղղիացեալ յն. եւ լատ. անուանց տեղ լսել ասիացի հայացած խուժգուժ հնչմունք, կուխտոս կուրտիոս *Quintus Curtius*, Տիտոս Ղլիւս *Titus Livius*, Յուլիոս կեսար կամ կայսր *Julius Cæsar*, Թրասիւրուղ Թրասթուլոս. Այս՝ ժողովրդական կողմէն: — Եւ անշուշտ մէկ ընթիւ բացարձակութիւն կամ հրահանգ մը կը սպասուէր սասանեցեցիչ երեւութիւն ի նպաստ կամ ընդդէմ:

¹ «Օտարացեցիչս ի՞նչ բերես ի լեւելս մեր. կամքը գիտե՛լ թէ զի՛ն կամքից այս լինել»³ Գծ. առաք. Գծ. 20: ² Ջարմանը չէ որ ընտանեկան վեճմանց մէջ եւս կը խորատուէր գրէին. — Կառքիւն ինչ է, քիւի-քիւսուրեք որ ամբողջ հասկնայ. — Կերեւայ թէ բառաւոր հայկերաց միայն գաղղիական բարոյքն աշխարհաբար ըլլալ:

Չուշացան գրաւոր յայտարարութիւններ հետզհետեւ՝ յանուն բանասիրութեան, որ լեզուագիտական, քերականական եւս, ցուցմունքներով պիտի աշխատարեւին հասարակութեան միջքն, եւ այն նորոգութեան հեղինակներուն ծառայէին իբր համոզմունք, ազաւարարութիւնը, եւ իրարաց զգուշացեցիչը՝ — Ըսինք թէ ժամանակները գեռ չէին տաներ յանկարծական փոփոխութիւնն ազգին հասարակութեան նկատմամբ. եւ ահա նաեւ գիտնոց շրջանին մէջ ընդհարաւ նոյն նորութիւնն իբրեւ պայանդակ նորաձեւութիւն, կամ նորասիրութեան նշունը. ոչ իբրեւ խտապահանջ վարդապետութեան (*rigorisme*) արդիւնք, ոչ իբրեւ յանդիմանական ձեռնարկութիւն տարածած առ ընդհանրութիւնն, այլ իբրեւ ըստ ինքեան պարտաւելի գործ, միջրական⁴ եւ ծաղրական: Միով բանիւ՝ վերջիւ-շեալ (երեսն 76) լծնկեցեցեան ապահովելու համար՝ կը նորոգուէր հին տրուսնը ընդդէմ հնութեան, թէ «ընդէր փորձէր գնել լուծ ի վերայ պարանոցի աշակերտացն, զոր ոչ հարքն մեր եւ ոչ մէք կարացայք բառնալ»⁵, եւ ըստ այսմ կը զորանային հերքմանց, յանդիմանութեանց եւ այլանուն վերջմանց ձայներն ընդդէմ տառապարձութեան, ոչ միայն յաշխարհաբարի, (որուն մեծ մտաբերութիւն չկար) այլ նաեւ ի գրաբարի⁶:

¹ Բաղամբէզ, 1845, էր. 268, 261. եւ 1846, էր. 51: ² «Ողջ լեզուներուն հնչմունքներն ալ մասն լեզուներուն հնչմունքին տառապարձութեամբ հայացընել» ³ Եւ թէ միմակ սխալ կարելի է, այլ եւ գործածութիւնը «անհրաժեշտ» ⁴ Գծ. առաք. Գծ. 10: ⁵ Բառական զուգարեակ միջպէտ մի է այն տարիներուն յուզմանց միջոցին՝ անձնաօթ անձանքն գրի մը բարեկամական ազգաբարձութեան նամակն առ ի զուշուժութիւն նորաձեւութեան, հետեւեալ պատճենն: ⁶ «Երազդ. Հայր. Ի տարբեր արարչութեան փոքր» ⁷ «Գրեալ զեկեցիք զամենագիւղեան կամպատութիւնն, բայց «չլա ինչ զուգարեալ էր տրարայլն. վառն որդ պատառնակ վարկածից յայտ առնել վերապատուութեան ձեռք, եւ առ օգուտ միտարեւութեան յոյժ հարկաւոր, զի եթէ կոտի կամպատութիւնն պէտքուտապիւր ամենայն բեր» ⁸ զուր եւ զերազդ պարզեցեալ ի ձեռք տարբերայլ ի հեր» ⁹ «Գրեալ գործցին, եւ ոչ որ զեկապցե զարարչութիւնն «ներ եւ քաջ գանձով պատահեցալ: Ողջ լեռնոր» ¹⁰ 1845 հոկտ 15 ¹¹ «Ի օրոյն. Գրեալ 2երայ ... Ամբիոս»

(Ըսել կ'ուզէ թէ 2եր այնատարբութեան մէջ կարացիք ամենագիւղեակ շարադրանք, բայց շատ գովելի չէր այնատարբութիւնը. անոր համար պատշաճ կը համարէրք անտես ցանկէ ձեռք՝ եւ ներ Միտարեւութեան լատ հարկաւոր՝ որ եթէ այս կերպով շարադրութիւնը շարունակուի՝ ներ մասնաւորներն հրատարակուած ամէն զորք եւ մասնաւոր ծաղրականի կը գառնան, եւ ոչ որ կը կարայ ներ այնատարբ

կ'աւանդուէր՝ թէ այժմու հ.յ. ոչ, է, որ տառից ձայններն ի սկզբանէ անփոփոխ մնացած են ազգին բերանն (ի Գիթնաշխարհի), պարիքն համազօր լատինականին b, g, d.

Վերջապէս բովանդակ վարդապետութեան գործնական հետեւանքն այս էր. «Անանկ է նէ «պէտք է որ մինակ յոյն եւ լատին կամ «չատոնց լատինացուցած անունները հին տառա- «գարձութեան կանոնովը հայացքներն, վասն զի «մէջ մը անանկ սկսեր են նախնիք.», եւ գարձեալ՝ «Հին տառագարձութեան կանոնը նոր լեզու- «ներուն գործածելը մէկ լարիւրինթոսի մը մէջ «կը ձգէ զմեզ որ ճափան չընք գտներ դուրս «ելելու»: Այսպէս» — վերացուցեալ ի տեսա- կան յանձնիչ վարդապետութենէն՝ կրնանք բա- րեմոյն մեկնութեամբ այն ընդգիմախօսութեանց արդարանալի մասն յերեւան հանել, իրբեւ պար- զապէս խոհմանակ թելադրութիւն կամ խրատ՝ ժամանակին համեմատ ընթանալու, երբ յայն միտս ամփոփուի անոնց զուտ գործնականը, թէ Որովհետեւ հնչմունք ժամանակաւ այլալայն կ'երեւան յայտնապէս, այժմու հայ ազգին անի- մանալի են. շուտեցուցիչ բան մը կ'ըլլայ՝ նոր ազգաց նորանոր ծանօթ անուններն այնպէս ան- ծանօթ կերպարանաց տակ առնելնին զնեւ: (Դեռ արեւելեան գաւառներն աչաց տեսութենէ զուրս էին, գրաւորական սահմանէն դուրս ըլլանուն):

Ի՞նչ կար ուրիշ՝ իրաւամբ արդարանալի մաս մ'ալ յիշեալ ընդգիմախօսութեանց մէջ, որուն վրայ առաւելապէս յեցուցած կ'երեւան մեղադրութեանց բովանդակ զօրութիւնը. — արդարանալի գարձեալ ի գործնականին միայն, նախնեաց գրութեան այլեւայլ օրինակաց հե- տեւութեան զեղծմամբ՝ սկսած էր նաեւ անկումն ի նիւթականութիւն, որով սպրդած էին ինչ ինչ ծայրայեղ խեղճութիւն եւրոպական անուանց. որ նախնեաց մտայն համեմատ չէր եւ չէր կրնար ըլլալ: Ըստ այսմ իրբեւ թէ աստագարձութեան օրինօք զանազան ազգաց անունները կը գրուէր հայերէն՝ (միշտ զընթակիւն միակերպ յունարէն նմանագրելով):

Բեւեմեան հնչմունքը միակ յարմար միջոց գտած էր ի գործ- նականին, գղչ. եւ անկ. բառից հայերէն յարմարագրու- թեան: Գտնց թէ քանի մի յունարէնի բացառութեան դէպքերն, — «յայլեւայլ դիրք եւ դէպք» ըսածը, — ապաւ- են ըսած է: զորոնց անցողակն մը կ'անարդէ. (անդակման ետեւ եւ օ, ւ ձայնէ յառաջ քանի մի յ. տառից խառ- գոյն կամ թուրապոյն հնչողից. որ ինքզոյս մէջ ամենին արժէ կամ նշանակութիւն չունի):

Գլշ. Dacier, (Տափէ), Գաղիէր. Lagrange, (Լաֆրանշ), Ղազարանկ. Racine, (Ռաֆն), Ռակին, Լուսիննա. Prideaux, (Փրիքաւ), Պրիքաւաբոսիս. Անգլ. Knight, (Նայթ), Կնիգտ. Գեբմ. Schrotter, (Շրոթթեր), Սքրոտեր. Scheiner, (Շայներ), Սքեյներ. Իտալ. Toricelli, (Տորիչելլի), Տորիչելլի. Սպան. Pichincha, (Փիչինչա), Պիքինչա. Լեհ. Wieliczka, (Վլիչկա), Վեղիչկա.

Թէպէտ շատ անգամ ալ սկզբնականն աներդ պահելով ուղիղ կը գրուէր՝ Շատորբիան, Ռու- սոյ Rousseau, Թուգ Young, Շիլլեր Schiller.

Ըսինք 1. Նախնեաց օրինակին հետեւու- թեան զեղծմամբ, որ 2. նախնեաց դիտած չէր: Ա. Հետեւութիւնն յայսմ էր: Նախնիք, շատ արեւելաց անուններ, (պարթեւ, պարսիկ, ասորի, եւ այլն.) որ իրենց այլուտ ծանօթ էին՝ յունարէնէ թարգմանութեանց մէջ անոնց իս- կական հնչմունքն իրր թէ անգիտանալաւ ձեւանա- լով՝ յունականից կը գրեն երբեմն.

ՅորդանէսփոնտանկՅոր. Յեսու, Յելւ, Յիւլ. Գառն. Եղեւ(ոս), Եղւ. Մեսորայիմ, Մեթրայիմ. Սաւուդ, Հուսու. Միթրիգատես, Միհր. Սամարիա, Հուրի. Գար. Նազգլոյնի, Նաթրոյն. Սիմոն, Սիմոն, Հիւսոն. Բեթզեւէ, Բեթզեւէ.

եւ կամ՝ մերթ այս մերթ այն ձեւ. այնպէս որ ի յունէ թարգմանողը՝ թէ յունականից եւ թէ ծանօթ ասորականից կը գործածէ. յասորաց թարգմանողը՝ թէ ասորականից եւ թէ արդէն մուտ գտած յունականից: Այսպէս շատ յա- ճախ միեւնոյն գրոց մէջ միեւնոյն գրէ ինչ կ'ընեն յառաջ բերուած կրկին ձեւերը: (Բայց այս եւս դիտելի է՝ որ բազմաթիւ արեւելեան անուններ ի յունէ թարգմանութեանց մէջ ալ հաստատ կերպիւ արեւելեան կը գրուին եւ ոչ երբեք յունաձեւ. ինչպէս՝ Շիղա, Հաւշ, Գարեհ, Կորիս, Քուշ, Հուշան, Խառան, Հովր, Կահաթ, Ահա- ռոն, Տիգրան եւ ոչ Կոնստիտոն, եւ այլն):

Բ. Զեղծումն ու նախնեաց դիտածէն գուրս յայսմ էր՝ որ նախնեաց դիտումն իրականու- թեան վրայ կը յենուր, եւ ոչ անուր ձայն կամ անուն մ'երբեք հնարել դիտած են. եւ ջնք տեսներ երբեք (եւ ոչ իրենք նախնիք առիթ ունեցեր են նոր եւրոպական խառնակութեան նման լարիւրինթոսի մէջ յաճելու), որ այս ձայ- նին միւս ձայնը համեմատ բերէին ըստ կամի. այլ արեւելեան արեւելեան ճշգրտութեամբ, ա-

բեւմոտեան արեւմտեան ճշգրտութեամբ շանդեր
են Տայիրեն գրիւլ — թէպէտ արեւելեան բառ
եղած ըլլայ թէպէտ արեւմտեան, ըստ այսմ՝
վերոյիշեալ անուններն անտարակոյտ պիտի գրէին
Գաւիթ, Դագրամա, Պրիլոյ, Նայտ, Էպիւնէր, Տու-
րիւնդի, Պրիլնաջ, Բուրթէ (Bourget), եւ այլն:
Ասոր վրայ ի կարգին:

Բայց իրաց նորութիւնն եւ ժամանակաց
խախտութիւնն Տարկաւ Կենթագրէ առաջին փոր-
ձերուն մէջ աստ անդ գործունք. մանաւանդ Տին
դասականը նոր դարուց պահանջմանց Տետ միա-
բանելու մասին: Այնպիսի դժուարին եւ կնճռեալ
խնդրոյ մէջ անյուսալի էր ամենեւին առաջին
ըջլեւին անսպմաք առնուլ. եւ այլուստ՝ ակնե-
րեւ է, անոր Տակառակ, բազմաթիւ գրուածոց
մէջ տեսնուած մեծ յաղորդութիւնն ու վարժ
գրութիւնը տառադարձութեան ամէն դէպքե-
րուն:

Ըսինքն եւ կը կրննե՞ր թէ գործոյն մէջ առարկա-
կան դժուարութիւնն էր եւ ժպտ վարանջեալոց.
եւ պատճառն է բովանդակ դաւար Եւրոպայոյ միւսեւոյն
լատին այբուբենը գործածելը իւրաքանչիւր ազգի իւր
յատուկ Տնմանքն եւ ընթերցանութեան կանոններով
իրարմէ տարբեր. եւ ահա այս է որ ամէն տեղ զանազանն
անգանձանք մեր առիւթը կ'ըլլէ: Արեւմտեց երկոտասան
ազգաց գրութիւնը Տնշու է մէկ զմէկ գիր ի միւսն անցնելու.
իրենց բառական եւ դասը գիր առ գիր արժանկը. (թեւեւ
զուցէ բաղադայններու կնիքն ըլլայ արեւմտեանը.) իսկ
Տնուսի՝ սովորաբար նոյնպէս Տնշու, որով Տնուսե կամայա-
կանն է եւ ուղիղ յի պահանջուի: Այսպէս անգղեա-
կանն են Newcastle, meeting, spleen, գաղղիականը laquais
են որով բառեր յորման կ'ընեն ազգէ յազգ. լեզուէ ի
լեզու, ընդ Եւրոպայ ամենայն. գրութիւնը կը Տնայ նոյն,
(Տարապատ.) իսկ արտաքերութիւնը Տոգ չէ թէ ինչ
կերպարանք կ'առնու. ամէն ազգ կ'արտաքերէ անախտաւ
ըստ գիրի: Պիւրիք եւ Պիւրիք (Berger, Burger) գեր-
ման. անուանեցը Գաղղիացոյն թով Պիւրիք եւ Պիւրիք
են Տումբուկ, եւ Ռաշլիկ (Reichling) Ռուսի, եւ
այսպէ Տուրը (Czar) Կուր, Կուր. եւ Չեքը (Czech)
կ'ըլլայ ինչէ. փոյթ չէ անմեղանք, փոյթ թէ փոքրակա-
նին գրութիւնն ուղիղ Տնայ. — Ոչ այսպէս տարադիր
պագաց թով, ինչպէս է նաեւ Տայն, այլ Տարկէ գէթ
ըստ եպան մասանց, գէթ առ Տասարակ ծանօթ բա-
ռերուն ճշգրէ գտնել Տարաքառ Տնմանքն ըստ այլեւ-
այլ ազգաց. եւ ըստ այսմ զայ ի գրութիւն իւր տեղ-
Տական տառերով: Մեծն ազգ դժուարութիւնն են անու-
բանալի:

Ասոր նման կնիքն մի՞ սկզբան պատեց մեր Եւ-
դարու այնուհազաւ թարգմանիչներէն մէկն, երբ ասորի
բոց մէջն յունարէն անուաներ սորադուստ էր Կուր-
գուլ եւ Տայրենն գրէի: — Բայպիւթի եւ Տին սեմական
լեզուք առ Տասարակ միւսեւոյն 22 տառերն ու միւսեւոյն
գրութեան կերպն ունեւորով, եւ ընդ Տարաքառն ձայն-
առաւ որ գիր չորրորդով. կը թողան որ միւսեւոյն գրու-
թեան վրայէն իւրաքանչիւր սեմայն ազգ իւր սովորա-
կան կերպով կարգայ բառերը. (տարգերութիւնը ըստ

անգամ ձայնաւորաց այս կամ այն դիրք առնելուն վրայ
է.) Բայց ուր որ տուր (Տերէն, Լատին, եւ այլն) սե-
ծանօթ անուն մը պատահի, Տոն Տաք լիւլայ. Տնմանք
անյայտ կը Տնան, եւ ամեն չէ թէ ինչ աղտասանե-
լատ անորոշ գրութեանը. ինչպէս նաեւ այսոր Տանկաց
եւ Արաքացոց թով: — Ուստի մեր յուսահատ թարգ-
մանիչն ի Տարկէ ստիպեալ էր գործել ըստ վարկիւնին
ազգեցութեան, այսինքն ինչպէս որ այն ժաման գրէն
կ'ըլլէր անուրը. Սերաստու կ'ըլլար Սիւրստ, եւ Գրու-
նագրափոս՝ Գրուգրիփոս. այն ճակ յաւ:

Ոթն, Աթն.	Ներքափոս, Ալիքիտ.
Գաղա, Գալեթ.	Կեղտոս, Կիլտոս.
Սնկտոս, Սնկտոս.	Ատաղտոս, Ատաղտոս.
Փրիլագրիփոս, Պիւրիքիփոս.	Ագրիլէն, Ագրիլէն.
եւ Պիւրիքիփոս:	այլն. եւ այլն:

Այսպէս՝ այն ժամանակներու վիճակն
գարոյն իւր գովելի մասին (նախեաց նմանողու-
թեան) Տետ ունէր յիշեալ յանգէտս զիցի-
մունքն ալ. եւ կամ նիւթական նմանողութեան
ծայրապետութիւնը. գործը բժէ մեք այժմ՝
չենք կրնար ըստ գրաւորական արեւեստի, ըստ
բանասիրական նորագոյն տեսութեանց արդե-
աքընել, կ'արդարացնեն՝ ըսինք՝ պարագայք.
այսինքն իրին նորութեան եւ ներքին դժուա-
րութեանցն Տետ՝ ժամանակին ըրնդմանց թե-
բակատարութիւնը: Եւ ոչ աւելի պայտեալ կամ
ուղիղ եւ Տինմանքն գաղափար կը տեսնուէր
նոյն նիւթոյն վրայ ընդգիմանաօրց կողմէն, որոնք՝
գործոյն միայն դժուարին կողմն եւ ի գործնա-
կանի տարօրինակ արեւելեանքն տեսնելով՝ փո-
խանակ ըսելով թէ նախնեաց Տեսեւողութիւնն
այդ չէ պահանջեր, փոխանակ նախնեաց դիւ-
մանէն խոտորում յանդիմանելու, յանախա-
թեանց կը ըսնային ապագուցանել՝ թէ ահա տե-
սէք ուր կը տանի նախնեաց Տեսեւողութիւնը,
ուստի յայդմ անկարելի է նախնեաց Տեսեւիլ.
Կենթագրէին թէ ըստ նախնեաց տառագար-
ձութեան Տարկ կ'ըլլայ այսոր գրել Գիթգիական
جڭجڭجڭجڭ եւ ըստ այսմ ուրիշ անուններ. որով
“ախարհի ազգաց առջեւ խաղը ըլլաւ.” —
Միւսեւ Կայտ սահման կը Տանէին կէս դար յա-
ռաջ՝ բանասիրական տեսութիւնը. — երանի
թէ եւ ոչ այսոր:

Առախի երկուց գարոցաց ըստ ժամանա-
կին տեսութիւններուն մէկ մասը գէ՞մ առ գէ՞մ:

Սաստկագոյն են աւելի բարձրաձայն յա-
պարեզ ելած էր ի սկզբանէ՝ նոր դարուց պաշտ-
պանութեան յառաջամարտիկն, բանասերն Այ-
վազովքի, որ իւր բացարձակ վճռոյն ամենեւին
փտա՜ յառաջները ցառով կը տեսներ նախ-
նեաց արեւտիլն տառագարձութիւնն իրեն. այժմ՝

1 Մանաւ տեղ Տին ժամանակներու որ գիր ձայնաւորի
նշաններն (ըստ արք. Կորիթ) չէին Տարաքառ:

1 Լա. Caesari (կայսր, կեսար) բառէն ածուցեալ:
2 Զոր Տանկիւն ուղիղ արտասանութեամբ պահած
ուրիշ Չեք, (բոճեմաթի) — Այս Չեք, Չեք (չ, չ) պատ-
կանին Գաղղիացոյն բերանը Լա. Լի գառնալը՝ լիւթ կ'ար-
տաքընեն վերոյիշեալ Ալիքիլիլ արտասանութեամբ.
սակայն լաւ է որ մեր մեզ խոտապահանք ըլլածը, եւ
տարաց անմեղաբիր:

մու շարեաց սկզբնապատճառ։ Ինչ շար օրինակ թողքը են յետնոցս, որ «եթէ առաջուց գուշա-
«կէրն՝ ետ կը կենային»¹, Սաղմն նախնեաց յան-
ցաւորութիւնը մեկմելու համար՝ կ'ենթադրէ ծա-
ծուկ պատճառ մը. ուստի կը հետեւի ի դատա-
պարտութիւն «միասին» հետեւողաց, թէ որով-
հետեւ մենք հիմայ պատճառը չենք գիտեր, «բա-
«նի որ առանց մէկ բանին պատճառաւ գիտնալու
«եղենք անոր հետեւինք, իմաստակութեան եւ
«ծանադամտութեան անունը յանձն պիտի առ-
«նենք»², Հեղինակութիւն մը ճանչցող եւ անոր
հպատակողն որչափ տրամաբանած կ'ըլլար,
կարենէք, եթէ ըսէք. չեմ կարող օրէնքն իս-
պանել՝ ցորչափ օրէնագրին միտքն ու պատճառ-
ներն անյայտ են ինձի³։

Առաջին մարտածանն որ գեւ անուղղակի կը
բախէր նոր անուանց տառադարձութեան գէմ,
փոքր միջոցաւ յաջորդեց երկրորդ մ'ուղղակի
նոյն տառադարձութեան շարիքն արմատէն կը-
արելու նպատակաւ, այն է հայերէն տառից բնիկ
հնչմանց վարդապետութիւն։ — Հաս տաղին
անդին զարնուելէն եւ մերթ ընդհանուր մերթ
մասնաւոր տեղեկութիւններ տալէն ետեւ, հին
եւ նոր օտար ազգեր բաւական յայտնելէն ետեւ,
գլխաւորաբար երկու նախադասութիւն կը հանէ
ընթերցողին առջինի՝ պաշտպանութիւն այժմու
հասարակ (բ = p) հնչման։

Ա. Նախնեաց գրութեան ընդ օտարս միա-
բանութիւնն եւ ընդ մեզ անմիաբանութիւնը մե-
կնելու տաքնապը վերջին ապաստանարան մը կը
գտնէ Հայաստանի միջնաշխարհին այժմու գոեհ-
կաց այն բիրտ արտասանութեան մէջ, որով եւ-
րոպական porta, կ'ըսէ, borda կ'ըլլայ անոնց բե-
րանքը։ — Եւ ահա այն հնչմունքն էր որ ընտրեց
Ս. Մետրոպ. եւ զայն հինն գրաւ տառադարձու-
թեան։ Մեծ գովեստ Մեծին Մետրոպայ եւ Հոռ-
փանսի։ Այս գիւտն այսպէս կը հրատարակուէր
առանց խորհրդածելու՝ 1. թէ այն եղծ արտա-
սանութիւնն ո՛չ հայութեան յատկութիւն է եւ
ոչ դարաւոր ժառանգութիւն յանգիտ ժամա-

նակաց¹, նա եւ ոչ իսկ բառերն յեւրոպականն
անընդմիջապէս լուսած, այլ լոկ յազգեցութեան
չըլլալն Վախաւոց, որոնց սովորական է հնչե-
մունքն տառադարձելու, եւ որոնց միջնորդու-
թեամբն հայազգեաց անցած են քանի մի արեւ-
մտեան բառեր։ Եւ առանց խորհրդածելու 2. թէ
միայն ինչ քնն օտար եւ ոչ հայերէն բառերու
վրայ է այն տեղեկան խանգարումն. (ոչ երբեք
Մշեցին գերբարձր օրծու կ'ըսէ, կամ վանեցին
զալը ցգը) Առանց խորհրդածելու դարձեալ
գլխաւոր գիտելին 3. որ եթէ երբեք երբեք (ոչ
միշտ) եւրոպ. p, k, t կը գտնենք b, g, d եղած,
ոչ ընտել կը տեսնենք անոր հակառակը, ինչպէս
որ Մետրոպան գրութիւնը կը պահանջէր։ —
Այս էր առաջին գլխաւոր նախադասութիւնը։

Բ. Այժմապաշտի կը համարի յաղթանակ
կանգնել իւր երկրորդ գլխաւոր նախադասու-
թեամբն իրր թէ վերնապէս կարկեցուցիչ վկայ-
ութեամբն նշանաւոր հեղինակութեան մ'ի պաշա-
պանութիւն դարձեալ այժմու հասարակ (բ = p
հնչման. — առանց իմանալու թէ զվկայութիւնն
յիւր դատապարտութիւն յոտաւ կը բերէ։ Կը
խօսի այսպէս. «Թարգմանիչն քերականութեան
«Դիոնեսիոսի Թարգմաշոյ, որ բազում ուրեք
«գհեղեն»² կանոնս ձգնի յարմարել եւ մերումս
«բարբառոյ, ի բաժանման անդ տառից հարկ
«համարի խոտորի ի հեղինականէն, եւ առեւ.
«Եւ Եւ օտա (բաղաձայնս) Նոսթր քոռն Եւ
«Ստաւրի Իւ, Եւ Միկի Եւ Իւ», 8 այս վարջ ճը-
մարիտ է բաժնը թէ «Խոտորի ի հեղինականէն»,
այսինքն այնչափ միայն որ հայերէն տառից թիւն
աւելի կը դնէ, ինչպէս իրօք քոռն աւելի քան
յուշականները³։ Բայց այս ոչինչ է. եւականն է
հետեւեալն — Թարգմաշոյն հայ թարգմանիչն
այստեղ ալ անխոտոր եւ ճշդիւ կը թարգմանէ
գլուխակն ընագիրն, եւ այսպէս կ'ըսէ Մի-
շակ տառերուն համար, որոնց վրայ է խնդիրս։
«Միշակը վասն այնորիկ անուանեցան, (Այժմ-
ապաշտի կը յաւելու՝ Գր Գր.) զի քան զՅիշման
«նուրբք են, եւ քան զՆուրբքն յորք... եւ են

¹ Իւր առաջին ընդգիմանտութիւնն ուղղակի օտար
բառերու դէմ է, զոր գծաբառաբար նախիկ տառադար-
ձութեամբ առեւ մեծեր են ի մեր լեզու. բայց մեծագոյն
անպատահելութիւն կը գտնէ վնջն ինչն զտառադարձութիւն։
Նախ կը յորդորէ յօտարաց բառ շտառել՝ ոչ Նոյն հնչման
(բ = p), եւ ոչ քառաբարձաւորութիւն (բ = b), եւ յետոյ
առ հարկի յախաւորելով խոտորութիւնը՝ կը ընտրէ թեւու-
թեամբ. «Նոր օտար բառերը կենանք սուտու, բայց՝ քառա-
քառաբարձաւորութիւնն»։

² Այսպէս կը արմատաբանէին պատասխանատուու-
թիւնքն որ այն ժամանակներէն գրուած դեռ կը պահուին
այլեւսայլ սոյն կարգի խնդրոց վրայ։

¹ Զարմանալի պատճառաբանութիւն մ'ալ յառաւ
կը բերուի ի հաստատութիւն Միշակաբար հնչմանն ան-
փոփոխութեան՝ ըսելով թէ այնտեղիցք չեն սիրեր հնա-
նոր սովորութիւնները թողուլ կամ փոխել։ Նախադա-
սութիւնն մ'որ կ'ենթադրէ թէ ժողովրդաց հնչմանն այլա-
յութիւնը կամայական գործ ըլլայ կամ նորասփոխութեան
արդիւնք։

² Աւղագրութիւն էր գրել 4 հիւլի 22 կողմ փոխանով 4 հիւլի
³ 8 այսինքն թէ յոյն աղբարեաց ըսելին 4, Լ, Է, Է,
Ի, Յ, ց, — Ե, Է, եւ այլն. որով հայերէն պարտեմք քո-
ռագոյն են։

3100 + 17 16

“Միրձաքն՝ բնին ի մէջ [փնէ՛],” Դէի եւ ֆիւրի,
 “վասն զի քան զքնն եւ զգէ խտէ ի, եւ քան
 “զֆիւրն բարակ.” եւ Գիթն ի մէջ ֆնիւ, ֆէի [եւ
 “իւէի”, զի քան զֆնն թաւ եւ եւ քան զիւ եւ
 “զէւ լիւրի.” եւ Դաի մէջ Կիւրի եւ Խոյի, [զի քան
 “գիւրն թաւ եւ եւ քան զիւ լիւրի.”] — Յնս
 Տիւայ զքնադիրն:

“Τούτων ψιλά μὲν τρία, α, π, τ. —
 (բաղաձայնից) Դուրքք եւ երեքեանս՝ ֆ, ք, ք. —

“δασέα δὲ τρία, θ, φ, χ. — μέσσα δὲ
 եւ Ստուարք երեքիս” Բ, ֆ, ք. — եւ Միշաք

“τούτων τρία, β, γ, δ. Μέσσα δὲ εἰρη-
 ի սոցանէ՝ երեք, ֆ, ք, ք. եւ Կուրի Միշաք,

“ταί, ὅτι τῶν μὲν ψιλῶν ἔσσι δασύτερα, τῶν
 (Դք քէէ.) զի քան զուրքքն յուրք եւ, եւ

“δὲ δασέων ψιλότερα. Καὶ ἔσσι τὸ μὲν β μέσον
 քան զյուրն Կուրք: եւ է քնն ի մէջ

“τοῦ π καὶ τοῦ φ. — τὸ δὲ γ μέσον τοῦ π καὶ
 Դէի եւ ֆիւրի” — եւ քիւն ի մէջ ֆնիւ եւ

“τοῦ χ, — τὸ δὲ δ μέσον τοῦ τ καὶ τοῦ θ.”
 ֆէի, — եւ քա ի մէջ Կիւրի եւ Խոյի:

Այստեղ չկայ “խառնութիւն ի ֆնննկա-
 նէն” այլ մեծ Տաւառաբութիւն՝ Տանքերձ ինչ
 ինչ բացատրութեանց յաւելուածովք: ԶՃԻԼ
 Կիւրան է թարգմանութիւնը բնագիրն Տեա, եւ
 Էֆիւնցնէ՝ թէ է ք = Բ, — ֆ = Գ, — ք = Դ,
 վասն զի ասոիք (β, γ, δ կամ Բ, Գ, Դ) են Մի-
 ջակ (μέσσα) բառաները. այսինքն՝ = Բ Զ Զ, 3

— Ամէն երկարութիւնն փարատելու Տանք
 յաւելուք որ յոյն քերականաց բառովք՝ բա-
 ղաձայններն այս երեք ասոիքանի կը բաժնուին
 “բառ աստակութեան Տնչման կամ Տագագին.” 4
 եւ ոչ թէ ուրիշ ներքին կամ արտաքին պատ-

ճառաւ: Եւ այս է բաղաձայնից վարդապետու-
 թիւնն ըստ շնչի:

Այլապէս, այլուստ Տնուս եւ գիտնա-
 կան, կամ յունարէն բնագիրն ալքի առաջ չէ
 ունեցեր, (որ Տաւառական է) եւ կարծեր է թէ
 Յոյնք β, γ, δ բաղաձայնները միշակ էին Տաւա-
 րներ այլ թոյլ. եւ կամ վատաճ է եղեր ընթեր-
 ճողներուն իւր վրայ ունեցած վտառութեանը:
 Բայց պէտք էր գիտնալ՝ որ ի Տնուս ի վեր եւ
 այսօր իսկ յունական դասագրոց եւ դպրոցաց
 Տաւառա վարդապետութիւնն է՝ թէ Միշակ
 գրերն են՝ β, γ, δ = Բ, Գ, Դ.

Իսկ Յովհ. Երզնկացի, որուն մեկնութիւնն
 ի վերջոյ իբրեւ կնիք Տաւառութեան ի մէջ կը
 բերէ Տաւառածագիրը, իւր ժամանակին գիտու-
 թեան չափովք ձեռնՏաւ չէր բարձր Տնուեան
 մեկնիչ ըլլալու, ԺԳ գարու գրիչը: Բայց եւ
 այնպէս, Երզնկացին ինչպէս բացայայտ կը տես-
 նուի ոչ թէ յանձնէ կը խօսի, այլ յիշեալ յոյն
 թարգմանչոյն յոյն մեկնիչներէն մեկուն վարդա-
 պետութիւնը թարգմանած յառաջ կը բերէ.¹
 այն է՝ առաջ յիշեալ վարդապետութիւնն ըստ
 շնչի: Աւստի յոյն մեկնչին բաժը Տամառ-
 աիւ. “Կուրք կը կուրին քիւ շնչով արտաբեր-
 “րուածները. Թաւ կամ ստուեր՝ շատ շնչով.
 “եւ Միրձաք (β, γ, δ) որ ոչ շատ եւ ոչ քիւ
 “շնչով.”² — Աւելորդ է ամէն անգրագոյն
 խորհրդածութիւն:

Այս վերջին ընդգիմախօսին վրայ պատշաճ
 թուեցաւ սակաւի մի երկարել, այն պատճառաւ՝
 որ երկայն տարիներով (թերեւս եւ այսօր իսկ)
 իւր այս կարգի գրութիւններն իբրեւ յարգի
 ծառայութիւն մը մասուցած ըմբռնուած ֆե-
 րեւային Տայներէն գրականութեան, իբր ուղղա-
 գոյն տեսութեանց առաջնորդ:

Տարիներու փորձը վկայից որ ձիւննական
 գպրոցին յերեւան Տանած նորութիւնը, կամ
 մանաւանդ յարուցած բարձրական Տնութիւնն
 (այսինքն տառագարութեան անխտր գործա-
 ծութիւնը) տարածած էր ժամանակակից Տա-
 ւառականութեան ընդունակութեանը, ինչպէս ը-
 սինք. եւ թէ բարձր դասականութիւնն ստորին
 ժամանակաց դարաւոր Տակառակ այլազգ վար-

¹ Գիտնա. Թրակացոյ քերականութիւնն այլեւայլ
 յոյն մեկնիչներ ունեցած է. մեր պատեղ յիշան է Գեորգ
 մականուանի իտալացի. (Γεωργίου), ինչպէս ը-
 սուած է Երզնկացին իւր գրածը:

² Ψιλὰ μὲν λίγοντας τὰ ὀλίγη πνεύματι ἐκφωνοῦ-
 μενα, δασέα δὲ τὰ πολλῶν, Μέσσα δὲ τὰ μέγα πωλλῶ
 μήτε ὀλίγη.

¹ Այս [] ձեւ փոփոխութիւնը չպիտարանի
 յաւելուածներն եւ յայտնապէս՝ աւելագոյն բացայայտու-
 թեան Տանք:

² Թարգմանիչն աւելցուցէր է նաեւ ԶԳ. ի, որ եր-
 րան յուն. χ (x) գրին եւ միշտ ստորի աւ (x) գրին գիմաց կու
 դայ ճին մասնաբաժնութեան մէջ:

³ Զգրագոյն եւ ուղղագոյն կ'ըլլոր այստեղ գրել
 Բ Զ Զ, 3. վասնզի քերականութիւնն ընդհանրութեան Զ =
 ԶԳ. ֆ = Գ. ք = Դ. ք = Դ. ք = Դ. ք = Դ. ք = Դ. ք = Դ. ք = Դ. ք = Դ.
 այսինքն արեւմտեան Տայ Տնչմանը՝ 1. Էնչպէս արտաքին դա-
 տանքը գեւ չ գրին ձայն Երկրորդին ձայնը պահած են, եւ
 կը ճշտէ Երկր. Երկր. Երկր. Երկր. Երկր. Երկր. Երկր. Երկր. Երկր.
 գրիթէ ամէն ազգաց զով այս բաղաձայնն այնչափ պայ-
 ճութիւն կրած է որ անխտրիւ է ծանօթ առախ. մ'ապա-
 ճագուէ նշանակել թայց թէթէ՝ ասորի եւ երբայցի նշա-
 նագրքը: — Թեպէտ եւ ոչ ասոնք ամէն զեպքի մէջ առանց
 բացատրութեան կը մնան, (այլեւայլ որոշ բերք մէջ մեր
 պոքուն. Լատին ձայնն առնելով):

⁴ Ձոր խաւարի ուսուցիչն կը թարգմանէ՝ Secondo
 la forza della pronunzia.

ժուլեան մէջ չէր կրնար դիրքաւ մտնալ գտնել, Պաշտօն երեւցաւ՝ — տեսականին անբռնարար լինել իրաւունքն անխախտ պահելով՝ — Ի գործնականին յարմարել կամ թէ «ծառայել ժամանակին», Այսպէս՝ կանգ առաւ գաղափար տեսլ նորութեան ընթացքն, եւ ժամանակին քաղաքականութիւնը (politique) յանձն առաւ «արեւմտեայ արդի յարմարագրութեան» ընդհանուր միակերպութիւնը. — եւ գրաւորական յուզմանց յարգողեց երեսնամեայ խաղաղութիւնը:

Այստեղ կ'իջնայ Հայերէն տառագարձութեան ժամանակակից դիպուածոց տեսարանին առաջին վարագործը:

(Հարսնութիւն.)

ՆՅԱՆՍՏՈՒԹԻՒՆԵ ԴՆԵՐՆԵՆ ԻՆՎՈՐԵՆԻՆ ՎՐԱՅ

(Հարսնութիւն.)

Տ.

Այս վիճակ իրաց չէր կրնար մշտապէս ըլլալ. Ի հարկէ փոփոխութիւն կամ նորոգութիւն մտնալ պիտի դասէր, Ի հարկէ պիտի գար ժամանակ որ ժողովրդական բարբառն ի գիր առնուէր, յերեւան լէլէին ուսմական գրութիւնը: Հասարակօրէն կ'ըսուի թէ ժողովուրդն իբր ընկալած ազգամար կ'իմանայ իւր հարկաւորն ու օգտակարն, եթէ որոշակի եւ պայծառ բնութեամբ ոչ, անորոշ եւ աղօտ գաղափարով: Այսպիսի պէտք էր ըլլալ Ի վերջին ժամանակա ժողովրդական մեծագոյն մասին զգածումն նկատմամբ առաջնայ նիւթոյն. բոտ շափու նուազելոյ հմտութեան գրաբարի՝ պէտք էր զգալ թէ կարօտ է խօսած եւ հասկեցած լեզուա գիրք ունենալու:

Եւ ի՞նչ կար աւելի ընկալած՝ քան բազմալ նաեւ գրութե ունենալ այն լեզուն, որ հասարակ եւ սովորական էր ժողովրդեան մէջն գաղտնի մէջ, ամէն կողմ ի կիր արեւելա՝ արտաքայ եկեղեցոյ, թէ գեղացւոյն իրենք ինքն թէ թագաւորաց եւ իշխանաց ապարանքի մէջ. այն լեզուն, կ'ըսենք, զոր իրենց սեպհական իր համարէին ոչ աշխարհական մարդիկ միայն, այլ նաեւ եկեղեցականք եւ բարձրաստիճան իսկ եկեղեցականք, եւ այն՝ Թ. գարէն (Թերեւս նաեւ աւելի հին ժամանակներէ) սկսեալ: Այսպէս խաբարով Անձեւացի, հայր Գրիգորի նարեկացոյ, ուսմական բարբառն իւրաքանչեւնելով, կը գրէ. «Սուտեւ ասի, զոր մի՞ չուր նովեմ. գարեւալ՝ «Վերջը՝ եւ զոր մի՞ համա՝ «բողմն ասեմ», (Ի մեկն. պորգի, տպ. Վենետ. էջ 29 եւ 55.) թող զայլ սխառագոյնս, որ յամախ նոյն ձեւով կը բացատրեն ուսմիօրէն յարբառոյն յատուկ բառերն:

¹ Գրաւոր կենսը՝ բանասեր բարեկամի մ'ի Ալեք. Նայէ զգալական նորագոյն խնդրելով պատասխան կը յիշուի գրութե ուղարկեալ. «Այսպէս՝ պատշաճ երեւցաւ. ուսմական բնութեանց տեղի տալ ի տառագարձութեան մասին»:

Հարկ էր որ ժողովրդեան այս գաղափարն ինչպիսի եղանակաւ եւ է իրագործուէր, դարման տարուէր զգացումն կարօտութեան. հարկ էր որ երբ եւ իցէ՝ հասարակաց բազմանքն իրգ կատարուէր, միով բանի՝ ժողովրդական բարբառն ի գիր առնուէր: Արդեամբ իսկ այս գարեւրով եւս մնացած գործն ի գլուխ եկաւ, սկսաւ ուսմական գրականութիւնն, եւ մի անգամ սկսեալն յառաջ գնաց, ի սկզբան անգ յամբարայլ եւ ընդհատուեալ՝ որպէս կրնայ դուշակուիլ մինչեւ ցարգ մը ձեռքն հասած գրութիւններէն, իսկ յետոյ՝ արագ եւ անընդհատ:

* * *

Ինչպէս ամէն մարդ ինքնին կը տեսնէ, այս նորամուտ ուսմական գրութեամբը՝ հայ գրականութիւնը մեծ կերպարանափոխութեան ներքեւ իյնալու էր, ոչ ըստ ներքին հանգամանաց կամ ըստ լեզուի միայն, այլ նաեւ ըստ արտաքին պարագայի:

Մեր հին կամ գրաբար մատենագրութեան յատկութեանց մին՝ որ ի սկզբանէ մինչեւ ցիւրջն հաստատուն եւ անփոփոխ մնաց, այն էր՝ լինել միշտ արդիւնք աշխատօրէութեան գրեթէ ժմայն եկեղեցական գաղաւթ, որ անտարակոյս իբր մասն իւր սեպհական պաշտօնան իր նկատէր գրաւոր գործունեութիւնն: Եթէ ի հանդիս անցնելունք գրագիտաց բազմութիւ գունձի՝ որ Ե. գարնէ մինչեւ Թ. գար իրենց գրաւոր վաստակովք ծանօթ են յազգիս, կարգ բոտ կարգ էր առնել մեր առջին կամ յոյնիւսունք, եպիսկոպոսունք, վարդապետք, երիցունք, արեղայք, միով բանի՝ կղերական վիճակի ամէն գաղտնէ անկեր: Ընդ հակառակն՝ աշխարհական կարգէ մարդիկ, — թէ եւս գտնեայ յառաջին գարս մատենագրութեան հմուտ էին գրաբարին, եւ ոմանք իրենց ուսումնասիրութեան եւ լինելեւր յարմարութեան ցոյցն իսկ առաւն են՝ այլեւայլ գրող շարժառիթ եւ սկզբնապատճառ ըլլալով, — որ շափ մեզ ծանօթ է՝ կարծեա թէ սկզբամբ հեռու կեցած են գրաւոր գործունեութենէն, զոր թերեւս օտար կը համարէին իրենց վիճակէն: Ընդ մասեւ նազիր եւ ընդ թարգմանիչ, սկսեալ ի Սահակայ եւ ի Մեսրոպայ՝ մինչեւ Գեորգիայի եւ նորին առաւանդից խմբորդայի, միայն ամենաւանօթներն առնելով՝ հարիւրէն աւելի հեղինակաց մէջ՝ հազիւ ի ԺՎ. դարու կը գտնեիր զԳր. Մալգոսարու իշխանն, Գրիգորի Վկայապոյի հայրն, որ յաշխարհականաց մասնակցած եւ գրականութեան՝ թէ արեւակ եւ թէ շափաբեական գրաւածմովք, որք գունեայ բոտ մասին ցնձը հասած են:

Մեծ ուշադրութեան արժանի է մեր հին մատենագրութեան այս յատկութիւնն, եւ ուսումնասիրաց կարեւոր նիւթ կրնայ մտաւարարել բանասիրական. քաղաքական հետազոտութեանց եւ խորհրդածութեանց: Վասն զի թէպէտ ի քրիստոնէական զգայնաւութեան միջինդարեան համարեն ազգայ եւս կը նշմարուի նոյնպիսի երեւոյթ, բայց ոչ այնու ընդարձակութեամբ կամ ստատոյթեամբ՝ որպիսի ի մերս: Արդարեւ անոնց մէջ ալ սովականոր են աշխարհական մատենագիրք՝ համեմատութեամբ եկեղեցականք. բայց իսկ բաւական թուով, որ ընդարձակ մատենիւրք իսկ հարստացուցած են իւրաքանչիւր իւր ազգին գրականութիւնն՝ նոյնպիսի եւ թերեւս աւելցոյն մտազրութեան արժանի է